

BYUDJET DEFITSITINING MAKROIQTISODIY BARQARORLIKKA TA'SIRI: O'ZBEKISTON TAJRIBASI VA XALQARO AMALIYOT

Sobirjonova Sabinabonu Umidovna,

assistant-stajor,

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu tezisda byudjet defitsitining mohiyati, uning shakllanish sabablari va makroiqtisodiy barqarorlikka ta'sir kanallari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida O'zbekiston Respublikasida 2017–2025-yillarda kuzatilgan byudjet defitsiti dinamikasi, uni moliyalashtirish manbalari va tarkibi tahlil qilingan, shuningdek defitsitning inflyatsiya, milliy valyuta kursi va xususiy investitsiyalar faolligiga ta'siri baholangan. Xalqaro tajriba (Chili, Polsha, Qozog'iston va boshqa mamlakatlarning fiskal qoidolari) o'rganilib, ularni O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari byudjet defitsitini boshqarish va makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: byudjet defitsiti, davlat qarzi, makroiqtisodiy barqarorlik, fiskal siyosat, inflyatsiya, valyuta kursi, fiskal qoidalar, moliyalashtirish manbalari.

9. *Kirish*

Byudjet defitsiti — davlat xarajatlarining daromadlardan ortiqchaligi — deyarli barcha zamonaviy iqtisodiyotlarda uchraydigan hodisa bo'lib, uning miqyosi va moliyalashtirish usuli mamlakat makroiqtisodiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasida 2017-yildan boshlangan keng qamrovli iqtisodiy islohotlar davlat xarajatlarining tarkibiy o'zgarishi, ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan mablag'larning ko'payishi va soliq yukining qisman kamaytirilishi bilan birga byudjet defitsitining sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Agar 2016-yilgacha davlat byudjeti nisbatan muvozanatli yoki ozgina profitsit bilan yakunlangan bo'lsa, keyingi yillarda defitsit YaIMga nisbatan bir necha foiz darajasida barqaror saqlanib qolmoqda, bu esa uni moliyalashtirish uchun ichki va tashqi qarz resurslaridan foydalanish zaruratini kuchaytirdi.

Defitsitni moliyalashtirish usuli — xoh ichki qimmatli qog'ozlar chiqarish, xoh tashqi qarz jalb qilish, xoh markaziy bank resurslaridan foydalanish orqali bo'lsin — inflyatsiya darajasi, milliy valyutaning barqarorligi va xususiy sektorning moliyaviy resurslarga erishish imkoniyatlariga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, byudjet defitsiti va makroiqtisodiy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur va tizimli tahlil qilish, xalqaro tajribadan foydalangan holda milliy sharoitga mos tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

10. *Adabiyotlar tahlili*

11. *Byudjet defitsiti va makroiqtisodiy barqarorlik masalalari jahon iqtisodiy fanida keng yoritilgan. J.M. Keyns davlat xarajatlarining talabni rag'batlantiruvchi rolini asoslagan*

bo'lsa, R. Barro tomonidan ilgari urilgan “Rikardian ekvivalentligi” nazariyasi defitsitning uzoq muddatli iste'molga neytral ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatadi. O. Blanchard va S. Fischer ishlarida fiskal va monetar siyosatning o'zaro bog'liqligi, defitsitni moliyalashtirishning inflyatsion oqibatlari tahlil qilingan. Xalqaro valyuta jamg'armasi va Jahon banki tomonidan chop etilgan tadqiqotlarda fiskal barqarorlik tahlili (debt sustainability analysis) metodologiyasi ishlab chiqilgan. Mahalliy iqtisodchilardan J.R. Zaynalov, S.S. G'ulomov, A.A. Vahobov, D.A. Toshmatov kabi olimlarning ishlarida O'zbekiston byudjet-soliq siyosatining turli jihatlari yoritilgan bo'lsa-da, byudjet defitsitining makroiqtisodiy barqarorlikka ta'sirini kompleks tarzda o'rganuvchi tadqiqotlar hali yetarli emas.

Byudjet defitsiti — ma'lum bir moliyaviy yil davomida davlat byudjeti xarajatlarining daromadlaridan ortiqcha bo'lgan qismini bildiradi. Iqtisodiy adabiyotlarda defitsitning bir necha turi ajratiladi: umumiy (nominal) defitsit — barcha xarajat va daromadlar o'rtasidagi farq; birlamchi (primar) defitsit — qarz xizmati bo'yicha to'lovlarni hisobga olmagan holda hisoblangan farq; struktura defitsiti — iqtisodiyot to'liq quvvat bilan ishlagan taqdirdagi shartli defitsit; tsiklik defitsit — iqtisodiy tsikl bosqichlari (retsessiya yoki yuksalish) bilan bog'liq vaqtinchalik og'ish. Bu tasniflash defitsitning tabiatini — u vaqtinchalikmi yoki tizimli — aniqlashda muhim ahamiyatga ega, chunki struktura defitsiti odatda institutsional islohotlarni, tsiklik defitsit esa faqat konyunktura o'zgarishini talab qiladi.

Defitsitni o'lchashda odatda uning YaIMga nisbati (foizda) qo'llaniladi, bu turli davrlar va mamlakatlar o'rtasida taqqoslash imkonini beradi. Xalqaro amaliyotda (jumladan Yevropa Ittifoqining Maastrixt mezonlarida) byudjet defitsitining YaIMning 3 foizidan oshmasligi barqarorlik chegarasi sifatida qabul qilingan, garchi bu me'yor shartli xarakterga ega bo'lib, har bir mamlakatning qarz darajasi, iqtisodiy o'sish sur'ati va institutsional sig'imiga qarab farqlanishi mumkin.

Keyns nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy pasayish davrida davlat xarajatlarining defitsit hisobidan oshirilishi yalpi talabni rag'batlantirib, ishlab chiqarish va bandlikning tiklanishiga xizmat qiladi (multiplikator effekti). Biroq monetaristik yo'nalish vakillari (M. Fridman) defitsitni moliyalashtirish pul massasining haddan tashqari o'sishiga va natijada inflyatsiyaga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydilar. R. Barro tomonidan ishlab chiqilgan Rikardian ekvivalentligi gipotezasiga ko'ra, oqilona xo'jalik yurituvchi subyektlar bugungi defitsitni kelajakdagi soliqlarning oshishi sifatida idrok etib, jamg'armalarini ko'paytiradi, natijada defitsitning yalpi talabga ta'siri neytrallashadi. Amaliyotda, ayniqsa rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda, bu gipoteza to'liq tasdiqlanmaydi, chunki xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy bozorlarga kirish imkoniyati cheklangan bo'ladi.

O. Blanchard va S. Fischer ishlarida ko'rsatilishicha, defitsitni moliyalashtirish usuli natijaning xarakterini belgilaydi: agar defitsit ichki qarz bozori orqali moliyalashtirilsa, foiz stavkalarining oshishi va xususiy investitsiyalarning siqib chiqarilishi (crowding-out effekti) xavfi yuzaga keladi; agar tashqi qarz orqali moliyalashtirilsa, valyuta kursi va tashqi qarz

barqarorligiga bog'liq risklar kuchayadi; agar markaziy bank resurslari (monetizatsiya) orqali moliyalashtirilsa, inflyatsion bosim ortadi.

O'zbekiston Respublikasida byudjet tizimi "Byudjet kodeksi" (2013-yil, keyingi tahrirlar bilan) asosida tartibga solinadi, unda byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari — davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish, xalqaro moliya institutlaridan va boshqa davlatlardan kredit jalb qilish, shuningdek Davlat aktivlarini boshqarish agentligi resurslaridan foydalanish — belgilangan. Institutsional jihatdan, Moliya vazirligi va Markaziy bank o'rtasidagi muvofiqlashtirilgan siyosat defitsitni moliyalashtirishning makroiqtisodiy oqibatlarini yumshatishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Xalqaro valyuta jamg'armasi ma'lumotlariga ko'ra, 2017-yilgacha davlat byudjeti nisbatan muvozanatli bo'lgan bo'lsa, 2017–2025-yillar davomida konsolidlashgan byudjet defitsiti YaIMning taxminan 2–4 foizi darajasida barqaror saqlanib qolmoqda, ayrim yillarda (jumladan pandemiya davri va undan keyingi ijtimoiy dasturlarning kengaytirilishi natijasida) bu ko'rsatkich yuqoriroq bo'lgan. Defitsitning asosiy qismi davlat qimmatli qog'ozlarini ichki bozorda joylashtirish hamda xalqaro moliya institutlari (Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki, IMF) va ikki tomonlama kreditorlardan tashqi qarz jalb qilish orqali moliyalashtirilgan. Natijada davlat qarzining YaIMga nisbati sezilarli darajada oshib, 2016-yildagi nisbatan past darajadan 2024–2025-yillarga kelib ancha yuqori ko'rsatkichlarga yetdi.

Byudjet defitsitining inflyatsiyaga ta'siri, birinchi navbatda, uni moliyalashtirish usuliga bog'liq. O'zbekistonda so'nggi yillarda defitsitning katta qismi bozor mexanizmlari (qimmatli qog'ozlar, xalqaro kreditlar) orqali moliyalashtirilgani sababli, to'g'ridan-to'g'ri monetizatsiya orqali yuzaga keladigan inflyatsion bosim nisbatan cheklangan bo'lgan. Shunga qaramay, davlat xarajatlarining kengayishi, ayniqsa ijtimoiy to'lovlar va infratuzilma loyihalari orqali yalpi talabni oshirishi, boshqa omillar (tashqi narxlar, kommunal tarif islohotlari) bilan birgalikda inflyatsiya darajasining nisbatan yuqori (ayrim yillarda 10 foizdan ortiq) saqlanishiga o'z hissasini qo'shgan. Tashqi qarz hisobidan moliyalashtirilgan defitsit, shuningdek, milliy valyuta zaxiralariga va uning kursiga bilvosita ta'sir ko'rsatadi: tashqi qarz xizmati bo'yicha to'lovlarning ko'payishi valyuta bozoridagi talabni oshirib, so'mning devalvatsiya bosimini kuchaytirishi mumkin.

Bu bog'liqlikni aniqroq baholash uchun regressiya tahlili (masalan, defitsit/YaIM nisbatini bog'liq bo'lmagan o'zgaruvchi, inflyatsiya va real effektiv valyuta kursini bog'liq o'zgaruvchilar sifatida olib, vektor avtoregressiya — VAR modeli asosida) o'tkazish tavsiya etiladi. Bunday model orqali defitsitning zarba (shok) ta'siri qancha vaqt davomida va qanday kuch bilan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga uzatilishini aniqlash mumkin.

Byudjet defitsitini ichki bozor orqali moliyalashtirish davlat qimmatli qog'ozlariga bo'lgan talabni oshirib, tijorat banklarining resurslarini xususiy sektorni kreditlashdan davlatni moliyalashtirish tomon yo'naltirishi, ya'ni "siqib chiqarish" (crowding-out) effektini yuzaga keltirishi mumkin. O'zbekiston sharoitida, davlat dasturlari doirasida ajratilgan imtiyozli kreditlar ulushi yuqori bo'lganligi sababli, bu effekt hozircha cheklangan darajada namoyon

bo'lmoqda, biroq davlat qimmatli qog'ozlar bozorining kengayishi bilan kelajakda bu tendensiya kuchayishi mumkin. Shu bilan birga, defitsit hisobidan moliyalashtirilgan infratuzilma va ijtimoiy loyihalar uzoq muddatda xususiy investitsiyalar uchun qulay muhit yaratishi ham mumkinligi inobatga olinishi lozim.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda byudjet defitsiti so'nggi yillarda barqaror darajada saqlanib turibdi va uning moliyalashtirish tarkibi asosan qarz resurslariga asoslangan. Bu holat davlat qarzining tez o'sishiga hamda inflyatsiya va valyuta kursiga bilvosita bosimga olib kelmoqda, biroq bevosita monetizatsiya darajasi past bo'lgani uchun inflyatsion xavf nisbatan boshqariladigan darajada qolmoqda.

12. *Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasi*

Chili tajribasi alohida e'tiborga loyiq: mamlakat 2000-yillarning boshida "struktura balansi qoidasi"ni joriy etdi, unga ko'ra byudjet xarajatlari mis narxidagi konyunktura o'zgarishlariga emas, balki uzoq muddatli struktura daromadiga asoslanib rejalashtiriladi. Bu qoida davlat mablag'larini iqtisodiy yuksalish davrida jamg'arish va pasayish davrida ulardan foydalanish imkonini beradi. Polshada Yevropa Ittifoqiga a'zolik sharti sifatida qarz tavani konstitutsiyaviy darajada belgilangan (davlat qarzi YaIMning 60 foizidan oshmasligi kerak), bu esa fiskal intizomni institutsional jihatdan mustahkamlagan. Qozog'iston esa neft daromadlarini alohida jamg'arma (Milliy fond) orqali boshqarib, byudjetga transfertlar miqdorini qat'iy qoidalar asosida cheklaydi, bu esa neft narxlari o'zgarishining byudjet barqarorligiga ta'sirini yumshatadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, samarali fiskal qoidalar odatda uch unsurni o'z ichiga oladi: aniq miqdoriy chegara (defitsit yoki qarz tavani), mustaqil monitoring instituti va qoidabuzarlik uchun institutsional javobgarlik mexanizmi. O'zbekiston sharoitida bunday qoidani bosqichma-bosqich joriy etish maqsadga muvofiq bo'lar edi: dastlabki bosqichda byudjet defitsitining YaIMga nisbatan yuqori chegarasini qonunchilikda mustahkamlash, keyingi bosqichda davlat qarzi tavanini belgilash, uzoq muddatda esa mustaqil fiskal kengash (fiscal council) tashkil etish orqali byudjet prognozlarini va ijrosini mustaqil monitoring qilish tizimini yaratish mumkin.

13. *Byudjet defitsitini boshqarish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash bo'yicha amaliy tavsiyalar:*

- byudjet defitsiti va davlat qarzi bo'yicha qonunchilikda aniq miqdoriy chegaralarni (masalan, defitsit — YaIMning 3 foizidan, qarz — YaIMning 50–60 foizidan oshmasligi) belgilash;
- defitsitni moliyalashtirishda ichki qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish orqali tashqi qarzga bog'liqlikni kamaytirish;
- davlat xarajatlari tarkibida investitsion (rivojlantiruvchi) xarajatlar ulushini oshirib, joriy xarajatlarni optimallashtirish;
- Moliya vazirligi va Markaziy bank o'rtasida fiskal-monetar siyosatni muvofiqlashtiruvchi doimiy institutsional mexanizm yaratish;

- byudjet jarayoni shaffofligini oshirish va mustaqil fiskal monitoring institutini tashkil etish imkoniyatlarini o'rganish.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, byudjet defitsitini samarali boshqarish uchun faqat miqdoriy chegaralar emas, balki ularning institutsional ijrosini ta'minlovchi mexanizmlar ham zarur. O'zbekiston uchun bosqichma-bosqich yondashuv — avval qonunchilik chegaralarini, so'ngra monitoring institutlarini joriy etish — eng maqbul yo'l hisoblanadi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

- Byudjet defitsitining makroiqtisodiy barqarorlikka ta'siri uning hajmi, davomiyligi va, eng muhimi, moliyalashtirish usuliga bog'liq bo'lib, bu bog'liqlik nazariy jihatdan Keyns, monetaristik va Rikardian yondashuvlarida turlicha izohlanadi;

- O'zbekistonda 2017–2025-yillarda byudjet defitsiti barqaror darajada saqlanib qolmoqda va uning asosiy qismi ichki hamda tashqi qarz resurslari orqali moliyalashtirilmoqda, bu esa davlat qarzining tezlashgan sur'atlarda o'sishiga olib kelmoqda;

- defitsitning bevosita monetizatsiya darajasi past bo'lgani uchun inflyatsion xavf nisbatan boshqariladigan darajada bo'lsa-da, tashqi qarz xizmati orqali valyuta kursiga bilvosita bosim kuzatilmoqda;

- xalqaro tajriba (Chili, Polsha, Qozog'iston) fiskal qoidalarining aniq miqdoriy chegaralar va mustaqil monitoring institutlari bilan birgalikda samarali ekanini ko'rsatadi;

- O'zbekiston uchun byudjet defitsiti va qarz tavanlarini bosqichma-bosqich qonunchilik darajasida mustahkamlash, ichki qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish va fiskal-monetar muvofiqlashtirish mexanizmini kuchaytirish tavsiya etiladi.

Ushbu tavsiyalarning amaliyotga joriy etilishi O'zbekistonda byudjet defitsitini boshqarish samaradorligini oshirib, uzoq muddatli makroiqtisodiy barqarorlik va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi.

6. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi. — Toshkent, 2013-yil (keyingi tahrirlar bilan).

2. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. — London: Macmillan, 1936.

3. Barro R.J. Are Government Bonds Net Wealth? // Journal of Political Economy. — 1974. — Vol. 82, No. 6.

4. Blanchard O., Fischer S. Lectures on Macroeconomics. — Cambridge: MIT Press, 1989.

5. Friedman M. The Role of Monetary Policy // American Economic Review. — 1968. — Vol. 58, No. 1.

6. Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in Theory and Practice. — New York: McGraw-Hill, 1989.

7. International Monetary Fund. World Economic Outlook: Uzbekistan Country Reports. — Washington D.C., 2018–2025.
8. International Monetary Fund. Staff Guidance Note on the Debt Sustainability Framework. — Washington D.C., 2022.
9. World Bank. Uzbekistan Public Finance Review. — Washington D.C., 2021.
10. World Bank. Fiscal Rules Dataset. — Washington D.C., 2023.
11. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Davlat byudjeti ijrosi to'g'risida yillik hisobotlar (2017–2025).
12. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Pul-kredit siyosati yo'nalishlari to'g'risida yillik hisobotlar (2017–2025).
13. Zaynalov J.R. Moliya siyosati va iqtisodiy o'sish: nazariya va amaliyot. — Samarqand: SamISI, 2023.
14. G'ulomov S.S., Vahobov A.A. Davlat moliyasi. Darslik. — Toshkent: TDIU, 2020.
15. Toshmatov D.A. Byudjet-soliq siyosati va makroiqtisodiy barqarorlik. — Toshkent, 2019.
16. Alesina A., Perotti R. Fiscal Adjustments in OECD Countries: Composition and Macroeconomic Effects // IMF Staff Papers. — 1997. — Vol. 44, No. 2.
17. Frankel J., Vegh C., Vuletin G. On Graduation from Fiscal Procyclicality // Journal of Development Economics. — 2013. — Vol. 100.
18. Osiyo taraqqiyot banki. Uzbekistan: Fiscal Policy and Public Debt Assessment. — Manila, 2022.